

NAMIK KEMAL'İN TİLMİZLERİNDEN MUSTAFA REFİK BEY'İN EDEBİYAT TARİHİMİZDEKİ YERİ*

Hakan SOYDAŞ**

Öz: 1843 doğumlu Mustafa Refik Bey 1865'te 22 yaşında koleradan vefat etmiştir. Gençliğin baharında hayata gözlerini yummuş olan bu isim Tanzimat Devri ediplerimizin iltifatlarını kazanmayı başarmıştır. Namık Kemal, Recaizade Mahmut Ekrem, Abdülhak Hamit ve Süleyman Nazif gibi isimler vefatından sonra mektuplarıyla ve makaleleriyle hatırasını yad etmişlerdir. Recaizade Mahmut Ekrem'in bu genç şair ve yazarın ismini taziz etmek üzere yazdığı manzumeler devri içindeki kıymetini gösterir.

Namık Kemal'in bir mektubunda belirttiği üzere Mustafa Refik Bey Türk matbuatında "ilk defa bir mecmua-i mevkûte" neşreden kişidir. Bu dergi sadece üç sayı yayımlanmış olan *Mir'at* mecmuasıdır. Tanzimat Devri gazete ve dergilerinde bilfiil çalışmış olan Mustafa Refik Bey, daha çok dostlarının hatıra ve notlarında kalmış şiirleriyle şair, *Letâif-i İnşâ*'sıyla da yazar olarak karşımıza çıkar. Namık Kemal ile olan ünsiyeti yalnızca edebiyat vadisi ile sınırlı değildir. Ölümünden birkaç ay önce Yeni Osmanlılar cemiyetine katılan Mustafa Refik Bey, siyasi duruşu ile de Namık Kemal'in has dairesinde yer bulmuştur.

Yazıda ayrıca Mustafa Refik Bey hakkında kaleme alınan makale ve mektuplardan hareketle hayatı ve sanatına dair bilgiler derlenecek, *Mir'at* mecmuasındaki kalem tecrübeleri tespit edilecektir. *Letâif-i İnşâ* yazarı Mustafa Refik Bey'in şair ve yazar yönlerini ortaya koyma amacında bu çalışmanın edebiyat tarihimize mütevazı bir katkıda bulunmasını umuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat Tarihi, Tanzimat edebiyatı, Namık Kemal, Mustafa Refik Bey.

NAMIK KEMAL'S APPRENTICE MUSTAFA REFİK BEY'S FEATURES IN OUR HISTORY OF LITERATURE

Abstract: Mustafa Refik Bey was born in 1843 and dead in 1865 at 22 years old because of cholera. He dead at a young age but accomplished to gain Tanzimat period litterateurs favors. Namık Kemal, Recaizade Mahmut Ekrem, Abdülhak Hamit and Süleyman Nazif remembered his souvenirs after his death by their letters and articles. Recaizade Mahmut Ekrem's poems which were written for this young man are enough to show his importance for the epoch.

As written in Namık Kemal's letter Mustafa Refik Bey is the person who published the first journal in Turkish press when he was 19 years old. This journal named *Mirat* was published

ORCID ID : 0000-0003-4939-3434

DOI : 10.31126/akrajournal.584535

Geliş tarihi : 30 Temmuz 2019 / Kabul tarihi: 28 Ağustos 2019

* Bu makale 2017 yılında Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Bilgi Şöleni'nde aynı isimle sunulan sözlü bildirinin genişletilerek makale olarak düzenlenmiş hâlidir.

** Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümü.

only three numbers. Mustafa Refik Bey worked in Tanzimat journals and magazines is known as a poet with the poem in his friends' notes and as a writer with his *Letaif-i İnşa*. His relation with Namık Kemal is not limited with literature. Before some months of his death he participated to Young Turks organization.

By benefiting from letters and articles which were written about Mustafa Refik Bey, we will try to determine his works in Mirat journal. We hope to make a little contribution to history of literature by examining writer and poet feature of Mustafa Refik Bey.

Key words: History of Literature, Tanzimat literature, Namık Kemal, Mustafa Refik Bey.

Giriş

Namık Kemal'in tilmizi olarak anılan Mustafa Refik Bey'in biyografisi hakkında en geniş bilgiyi İbnülemin Mahmut Kemal İnal'da buluyoruz. İbnülemin, 1282 (1865) yılında İstanbul'da meydana gelen kolera salgınında henüz 22 yaşında hayatını kaybeden edibin 1259'da (1843) doğmuş olacağını ifade eder. Mustafa Refik Bey'in *Ruzname-i Ceride-i Havadis*'te manzumeler, *Tercüman-ı Ahval*'de yazılar kaleme aldığını kaydeder (İnal, 2002: 1846-1847). Şinasi'nin, 25. sayısından sonra *Tercümân-ı Ahvâl*'den ayrılmasının ardından gazetenin yazı işleri müdürlüğünü Mustafa Refik Bey üstlenir (Şapolyon, 1971: 115,118).

Mustafa Refik, *Mir'at* isminde ilk resimli dergimizi yayımlamış, bu dergide ahlaki ve fennî makalelere imza atmıştır. İsmail Habib Sevük, Süleyman Nazif'e göndermede bulunarak Mustafa Refik'i, Namık Kemal'in tilmizlerinden biri (Sevük 1925: 174) diye tanıtır. Süleyman Nazif ise *Letaif-i İnşa* yazarını Namık Kemal'in "nur-ı irşadını" ilk içenlerden görür. Mustafa Refik Bey'in 1279'da çıkarmaya başladığı dergisinde en büyük yardımcısı da Namık Kemal olmuştur (Süleyman Nazif, 2011: 16). Namık Kemal genç dostunun ölümünün ardından yazdığı iki mektubunda bu ölüm karşısında duyduğu teessürü açıkça dillendirir. Leskofçalı Galip'e yazdığı mektubundaki "bizim bi-çare Refik Bey'den dahi koleraya tutulduğu haberi gelmekle, o gün iyadeti ile meşgul olarak, ertesi gün dahi vefat ettiğinden ve kendisine olan muhabbetimin derecesi malum-ı alileri olduğundan, o zamandan beri kederimden kalem tutamadım" (Tansel, 2013: 25) ifadeleri üzüntüsünü gösterir. Recaizade Mahmut Ekrem'e yazdığı mektubunda ise ölmeden önce Recaizade Mahmut Ekrem ile kendisini ziyarete gittiklerinde "mezar gibi dehşetli bir sükûnet'e bürünmüş Mustafa Refik Bey'in ölüm döşegindeki anılarını hatırlayan Namık Kemal, bu hâlini düşündükçe dostunun hatırasıyla "biraz daha ağlayacağım" (Tansel, 2013: 461) diyerek duyduğu teessürü en yalın hâliyle dile getirir. Namık Kemal sonrasında "Kolera ve Refik'in Vefatı" başlıklı bir makalesinde de yine Mustafa Refik Bey'i konu edecektir (Tansel, 2013: 17, dn.17). Namık Kemal'in, ölümüne bu denli üzüldüğü merhum Mustafa Refik Bey de kendisine aynı muhabbetle bağlıdır. Öyle ki "koleraya müptela olduğu zaman pederini,

validesini, akrabasını, kardeşlerini bırakmış, yanına gelmek için küçük kardeşiyle yalnız Namık Kemal'ine haber göndermiştir (Onan, 1950: 36).

“Kolera ve Refik'in Vefatı” makalesinde Namık Kemal, koleranın İstanbul'da sebep olduğu vahim tablodan ve hayatını kaybedenlerden bahsettikten sonra “ezkiyâ-yı zemânedan ve mezâhib odası mütehayyızân-ı hulefâsından Refik Bey”in kısa bir tercüme-i hâlini verir:

Mekteb-i rüştiyeye bile gitmemiş olduğu hâlde hanesinde rüştiye şâkirdanından ziyâde tahsîl ederek, on beş on altı yaşında iken evvel vakit henüz açılmıŝ olan mekteb-i mülkiyeye duhûl ile imtihânda birinci sınıftan şehâdetnâme almış ve meŝhûd olan hadisâtına nazaran mevcût olan hadisatı, ibtida-yı ŝöhretine sebep olmuŝtu. Muahharen memûr olduğu mezâhip odasında hâiz-i imtiyâz olduğu gibi bir müddetler *Tercüman-ı Ahvâl* muharrirliğinde bulunmuŝ ve birkaç nüsha basıldıktan sonra o sırada bazı esbâba mebni çıkamamıŝ olan *Mir'at*'ı ihdâs etmiŝti. On beş yirmi parçadan ibâret olmak üzere müntehab-ı eŝârı ve *Letâif-i İnşâ* nâmıyla meŝâhîr-i üdebânın muharrirâtından müretteb ve matbû bir eseri vardır. Biçâre daha 23 yaşında idi (Ebuzziya Tevfik, 1894: 104-106).

Namık Kemal, Mustafa Refik Bey'in Mülkiye Mektebine başlangıç yaşını on beş on altı olarak ifade ederken Mülkiyeliler tarihinde 1859'da okula girdiği ve 18 Aralık 1860'ta mezun olduğu kaydedilmiŝtir (Çankaya: 1968-1969: 8). Namık Kemal'in Mezâhib Odası memurlarından olduğu bilgisine Ömer Faruk Akün de Hariciye Nezareti kalemlerinde çalıştığı bilgisini (Akün, 2006: 361-378) ilave eder.

Mustafa Refik Bey ile dostluğu olan ve ölümünden duyduğu teessürle kalemine sarılan bir diğer isim de Recaiade Mahmut Ekrem'dir. Bir bahar manzarasını ve bu manzara içinde bülbülü şairane üslubuyla kaleme alan Recaiade Mahmut Ekrem, “hâl ü ŝânını bir dereceye kadar tavsîfe çabaladığım bülbülden bugün hasb'el-mevsim bir ses alamayıŝı”nı (Recaiade Mahmut Ekrem, 1997: 239) Mustafa Refik Bey'in ŝu mısralarını hatırlamasına bağlar:

Acabâ bülbüle ne hâl olmuş?
Derd-i hasretle bî-mecâl olmuş,
Yoksa hâlâ bahâr gelmedi mi?
Müjde-i vasl-ı yâr gelmedi mi?

Recaiade Mahmut Ekrem; merhumu siması, kendine has tavır ve edası, keskin zekâsı, cömert ahlakı ve ağırbaşlılığıyla hatırlar. İstikbal vaat eden bu genç, gençliğinin en parlak ve neŝeli çağında bu dünyadan göçmüŝtür. Tüm bu hatıralar “bir genc-i ŝâir-i ecel resîde” ihtarıyla Recaiade Mahmut Ekrem'in Mustafa Refik Bey'e ithaf ettiği bir ŝiire ilham olur. İlk bent ŝöyledir:

*Temdîd-i sürûda âşıkâne
Varken heves-i hezâr-ı ömrüm,
Yaktı beni âteş-i hazâna
Birdenbire rûzigâr-ı ömrüm.
Tiz etti güzer bahâr-ı ömrüm!* (R. Mahmud Ekrem, 1997: 239)

Abdülhak Hamit ise Rezaizade Mahmut Ekrem’e yazdığı bir mektubunda “yârân-ı vefâ-şîârı ömründen bir edîb-i yegânenin Refik hakkında böyle bir yâd-ı hayrî bîdirig eylemesi o edîbin muhyi-i edeb ü üdebâ ve Refik nâmında âlem-i edebiyatta sezâ-vâr-ı ihya bulunduğunu gösterir” (Enginün, 1995: 327-329) der.

Namık Kemal ve Rezaizade Mahmut Ekrem, Mustafa Refik Bey’in edebiyat tarihinde oynadığı role bizzat şahit olan isimlerdir. Tanzimat sonrası edebiyatımızın bu iki ismi dışında Süleyman Nazif Bey de müteveffa edibin şahsiyeti hakkında kalem oynatmıştır. “Biz şahsını idrâk etmediyse de idrâk edenlerden bazısına yetiştik” diyen Süleyman Nazif’in bakışıyla “*Mir’at* ile en büyük teceddüdü irâe etmek isteyen Mustafa Refik Bey *Letâif-i İnşa*’sıyla da eslâfın metrûkât-ı edebiyesini cem ve telfik etmeğe ikdâm ediyordu. Demek ki aynı zamânda hem müstakbel, hem mazi ile iştigâl etmiş bir zekâ-yı müstesnânın bundan bariz hüccet-i tenevvürü olamaz.” diyerek merhumu yâd etmiştir (Süleyman Nazif, 1916: 312-313).

Mustafa Refik Bey yalnız edebiyat sahasında değil siyaset sahasında da Namık Kemal’le birlikte hareket etmiştir. Yeni Osmanlılar topluluğunun ilk aşamasında Belgrad ormanlarındaki toplantıya katılan altı gençten biri Mustafa Refik Bey olmuştur (Ebuzziya Tefvik, 2006: 70-71). Edebiyat dünyamızın erken parlayıp tez sönen yıldızı Mustafa Refik Bey’in isminin biliniyor olmasının başlıca sebebi Namık Kemal’dir. Şehzade Murat Efendi’yi tahta çıkarmak Namık Kemal ve Mustafa Refik Bey’in ortak amacıdır. Dergisine *Mir’at* adını vermesine sebep de şehzâdeye yapılan telmihtir (Özgül, 2008: 230).

I. Mustafa Refik Bey’in Edebî Faaliyetleri

A. Şiirler

Mustafa Refik Bey’in şiirlerinde klasik edebiyatımızın zevk ve biçim özellikleri hâkimdir. Bu tarihlerde Batı tarzı şiir yolu henüz açılmadığından devrin diğer gençleri gibi Mustafa Refik Bey de eski tarzda şiirler kaleme alır (Akün, 2006: 363). Diğer taraftan Encümen-i Şuara’nın en genç edibi olan Mustafa Refik Bey’in (Özgül, 2012: 210)

*Acabâ bülbüle ne hâl olmuş?
Derd-i hasretle bî-mecâl olmuş,
Yoksa hâlâ bahâr gelmedi mi?
Müjde-i vasl-ı yâr gelmedi mi?*

manzumesinin Rezaizade Mahmut Ekrem'in nazmındaki şekil ve muhteva yeniliklerini müjdelediği (Özgül, 2012: 31) kaydedilir. Rezaizade Mahmut Ekrem bu şiirden mülhem "Hasbihal" başlıklı gazelini yazacaktır. "Bülbül" redifli bu şiirin *Hazine-i Evrak*'ta yayımlanmasının ardından şiir zevkleri birbirinden farklı birçok şairlerin katılımıyla bir nazire yazma modası meydana gelir (Törenek, 2000: 169-185)

Gazeller

1

*Cilve-i mahz-ı hevâ-yı aşktır her hâlimiz
Neşve-i câm-ı muhabbettir bizim âmâlimiz*

*Lûtf-u kahr-ı şâhid-i dehrin bize yeksândır
İlticâdır nârgâh-ı aşka kasd-ı bâlimiz*

*Zâhide zulmet ziyâ-bahşâ-yı rif'attir bize
Zülf-i dilberle sevâd-ı âh-ı berk îsâlimiz*

*Devr olaydı muttarid kadr-i vefâ bilmez idik
Varsa da sem'-i vukuunda bile işkâlimiz*

*Feyz-i nûr-ı mihr-i nazm-ı Nâilî ile Refik
Şemse döndü zerre-i tab'ı perişan kâlimiz*

2

*Sad âferin o âşika k'olsun sezâ-yı derd
Cânın dahi bu râhta kılsın fedâ-yı derd*

*Gamzenle zahm gelse açıp dâğ da cünun
Rûhü'l-emîni elbet eder mübtelâ-yı derd*

*Etmem ölür de sâye-i tîğında imtinan
Bir can ki olmaya sebep ibtilâ-yı derd*

*Kasd-ı helâke tîğ be-kef gelsen ey sanem
Âlem değer mi gayr-ı hayâl-i safâ-yı derd*

*Sermest-i câm-ı vahdet-i Hak olmada Refik
Maksûd-ı ehl-i aşk u belâ muktezâ-yı derd*

3

*Şevk-ı ruhsârın hayâlidir gül-i sahrâ-yı aşk
Şîve-i câd-i gamzendir fûsun-peymâ-yı aşkû*

*Aks-i tab'-ı ârızanla duzeh-i cennet der
Var hesâb eyle nedir sûz-i dil-i şeydâ-yi aşk*

*Ben şehîdi, tiğ-i gamzenle sen ihyâ eyledin
Âferin ey nutk-ı can-bahşın dem-i İsâ-yi aşk*

*Gel geç ey zâhid bu davâdan mey-i kevser dahi
Olamaz hem ne'se-i yek cür'â-i sahbâ-yı aşk*

*Ben kelîm-i Tûr-ı ma'nâyım Refîka asrda
Dest-i i'câz-ı kemâldir yed-i beyzâ-yi aşk (İnal, 2002: 1854-1855)*

Târih

*Şükr ol Allah'a kim halka yeniden verdi can
Eyledi rûh-ı azîzi âlem-i şâh-ı cihan*

*Devlet ü dîne gerekti böyle bir fâruk-şan
Verdi dünyâyâ cülûsu bir hayât-ı câvidan*

*Neyyir-i ikbâl-i tâli' ola her rûz u şeban
Sâye-i izzî ile mülkü ola reşk-i cenan*

*Âleme tebşîr kılsın tam târihim Refîk
Müjde kim Abdülaziz Han oldu sultan-ı zaman*

(Ruzname-i Ceride-i Havadis, 17 Muharrem 1278: 1)

Alıntılanan manzumeler Klasik Edebiyat zevkiyle terennüm edilmişlerdir. İlkin de “Mef’ûlü Fâ’ilâtü Mefâ’ilü Fâ’ilün”, ikinci ve üçüncü gazellerde “Fâ’ilâtün Fâ’ilâtün Fâ’ilâtün Fâ’ilün” vezni tercih edilmiştir. Tarih manzumesi Sultan Abdülaziz Han’ın tahta çıkışı münasebetiyle kaleme alınmıştır. *Ruzname-i Ceride-i Havadis*’in 17 Muharrem 1278 tarihli 184. sayısında “cülûs-ı hümayûn-ı padişah sebebiyle mezâhib odası hulefası müstaidanından Refîk Bey” ihtarıyla yayımlanır.

Mustafa Refîk’in şiirleri, ünsiyet kurmuş olduğu Rezaizade Mahmut Ekrem ve Namık Kemal gibi isimler edebiyat sahasında bir yeniliğin öncüleri olma rolüne soyunmuşlarsa da bu iddialarını tam olarak gerçekleştirememişlerdir. Türk şiirinde ilk kırılmalar Abdülhak Hamit’le birlikte görülecektir. Rezaizade Mahmut Ekrem’in şiiri Fransız romantizminden mülhem kimi duyuş özelliklerini barındırsa da bu ilk intibalarını sanatının geneline mal edemez. Divan edebiyatını sert bir şekilde eleştirmiş olan Namık Kemal dahi vaat ettiği tarzda bir şiir dili getirememiştir. Klasik edebiyat zevkiyle yetişmiş ve şiirler terennüm etmiş olan şairin, işaret ettiği sanatlı üsluba erişemediği görülür. Mustafa

Refik de kaleme aldığı manzumelerinde Divan şiirinin kalıplarını ve söyleyişini muhafaza etmiştir.

B. Mensur Yazıları

Revnağ dergisinin birinci sayısında Mustafa Refik Bey'den iktibas edilen bir tezkire mevcuttur. Yazarın nasirliğine örnek olması açısından ilgili tezkiresini de buraya kaydediyoruz.

Asrımızın üdebasından olup geçen seksen iki senesi terk-i hayât-ı müste'âr eden Refik-i merhûmun tezkiresinin sûretidir.

Sermâ-yı gumûm-efzâ-yı hasretin sîmâ-yı hümûm-bahşâ-yı rakîb gibi büru-det-i iktinâh ve mihr-i ferhat-ı sipihr-i telâkînin tâli'-i mihnet-i metâli'-i 'âşık gibi pes-i dâr-ı ebr-i tebâh olması. Ve bu hâl-i esef-me'âlin tûl-i emel-i bü'l-hevesân-âsâ haylîden haylî uzaması hasebiyle halîc-i ümmîd-i fu'âd çehrenümâ-yı incimâd olmuş ve mâ-hasal şekîb-i dil-firîb menzile-i Eyübe karîb olunmuş idi. Hazret-i hudâ-yı müte'âle şükr-i belîğ olsun ki nesîm-i 'anber-şemîm-i mülâkat gülzâr-ı intizâra vezân ve neyyir-i lem'a-i merhûm-ı müşârun ileyhin terceme-i hâli ileride yazılacaktır.

'Amîm-i müvâlât kenâr-ı sehâb-ı enzârdan nümâyân olarak nevrûz-ı me-sâr-efrûz gündün 'ayân olmağla ve artık (zikrû'l-'ays nısfu'l-'ays) mantûkınca efkâr-ı bahâriyyeye münâsib yollar açılmağla geçen gece ehîbbâ-yı kemterîden "nüzhet ve meserret" beyler hayâl-hâne-i 'âcizîyi teşrîf buyurarak bir taraftan nagamât-ı ferah-fezâya âheng-perdâz ve bir taraftan müdâm-ı gül-fâm ile dem-sâz olarak nihâyet âgâze-i sürûr ve âvâze-i sâz-ı güftâr bir makâm-ı şevk-engîzde gezinmeğe karar verdiğinden ve mesîre-i Sa'd-abâdın bu mevsimlerdeki letâfeti ise rehîn-i rütbe-i gâye idüğünden bu sûret-i karîn-i re'y-i zerrîn 'inâyet-i rehin-i 'âlîleri olduğu hâlde işbu cumâ günü çâker-hâne-i 'âcizîyi teşrîfe kâdime-cünbân-ı rağbet ve bu vechile dahi 'abd-i memlûklerin nevâdâr-ı meserret buyurmaları siyâkında tahrik-i hâme-i 'ac-z-câmeye ictisâr olundu her hâlde (*Revnağ*, 1290: 4-5).

Dergide, yazarın biyografisinin gelecek sayıda yayınlanacağı kaydedilmişse de bu gerçekleşmemiştir. Nevruzla birlikte uyanan tabiatın alegorik bir tarz ve şairane bir üslupla ifade edildiği bu tezkire son derece sanatlı bir söyleyişin örneğidir.

Mustafa Refik Bey'in yayımlanmış müstakil eseri ise *Letâif-i İnşa* isimli antolojidir. Manzum ve mensur parçalardan oluşan *Letâif-i İnşa* 1865 (5 Ramazan 1281) yılında Tercüman-ı Ahvâl Matbaası'nda 133 sayfa olarak yayınlanır. Eserde Âkif Paşa, Aziz Bey, Celal Paşa, Enver Efendi, Fuzûlî, Hafız Müşfik Efendi, İzzet Bey, Kethüdazade Arif Mehmed Efendi, Nabi, Pertev Paşa, Ragıp Paşa, Sadreddin Bey, Sünbülzade Vehbi ve Veysi gibi isimlerin

arz-ı hâl, latife, mektup, telhîs gibi farklı türlerde yazıları görülür. Mustafa Refik Bey'in hazırladığı bu cilt daha sonra Mehmed Tevfik'in yayımladığı eklerle genişletilir. Mehmed Tevfik 5 cilt hâlinde tekmil ettiği bu antolojinin 3. cildine bir mukaddeme yazmış olduğundan 1. cildi müteakip 2. cildi de Mustafa Refik Bey'in hazırladığını düşünüyoruz. 2. cilt 1866'da (1282 Ramazan) Tasvir-i Efkâr Matbaasında 143 sayfa olarak yayıma hazırlanmıştır. İkinci cilt içinde Kanuni Sultan Süleyman, Veysi, Nabi, Seyyid Vehbi, Koca Ragıp Paşa, Şeyhülislam Aşur Efendi, Fitnat Hanım, Kani Ebubekir, Aziz Bey, İzzet Efendi, Daniş Bey, Pertev Paşa, Reşit Paşa, Kamil Paşa ve Sami Paşa gibi isimlere yer verilir. İsmi geçen müelliflerin makale, mektup, nutuk, tezkire ve şukka türünden yazılarına yer verilmiştir.

Mustafa Refik Bey'in yayıma hazırladığı birinci cildin önsözünü, yazarın üslubuna örnek olması için aynen buraya alıyoruz:

Bismillahirrahmanirrahim

Nakş-ı tırâz-ı sahayîf-i letâif ve suver-pend-i avarif ü maarif olan zürefâ-yı üdeba-yı Osmaniye'nin iltizam-ı latife vü mazmun ile kaleme almış oldukları icaznümûn, ki her biri bedayi-i sanayi-i münşiyâne ile meşhûn ve belki mürekkep oldukları nükûş-ı huruf zurûf-ı zarâif-i bukalemundur, karin-i nazar-ı im'ân oldukça yani meclâ-yı mücellâ-yı fesahat ü belâgat olan merâyâ-yı mezâyâsına medd-i nigâh-ı irfan oldukça behçet-i lika vü hüsn-i eda-yı bîmüdânî ile cilve-pîrâ-yı şehvet olacak ferâid-i şevâhid-i maânî hayret-bahş-ı fikr-i insanî olur.

İşte şu ifade, selâset ü zarafet meşhudelerine nisbetle hakikaten bir tabir-i sade ve mütalâaları ise herkesçe mucib-i inbisat ü istifade olan asar-ı mezkûrenin mahzâ urefâ-yı ahlâfa yadigâr ve mecâlis-i fuzalâda yâd ü tahattur-i nama medar olmak arzusuyla cem ü tertibine iptidar olunmuştur.

Ancak bu yolda olan muharrerâtın bazısı, ashabının namı gibi, mukayyed-i varak-pare-i nisyan; bazısı dahi kayıtsızlıktan naşı perişan olarak yalnız bir cüz'ü münşilerinin mecâmî-i mahsusalarında asar-ı sairleriyle beraber muharrer ve mevcut olduğundan ve hele cehele vü kehelenin, bi'se't-tesadüf, nazar-ı istihkarına uğrayıp da, mânend-i nikât-ı sukât-rakam, metruh-ı küşe-i âdem olanlardan şimdi nadiren ele geçenleri olsa bile kimin beyaz sahifesi iltihak-ı sevâd-ı bî-sûd ile müşâbih-i çehre-i siyah, kimin sevâd-ı midâdı iltisak-ı evrak ile renk-pezîr-i mahv ü tebâh olmuş bulunduğundan şimdiye kadar fakat en müntahablardan olmak üzere bir yüz otuz kadarına dest-res olunabilmiş ve berminval-i meşruh vesah-ı gaflet ü nadanî ile jeng-renk ve halt-ı kalem-i edânîden nireng olmuş olanları yoluyla hall ü temyiz olunarak sülûsü işbu cilde tenmîk ve kusuruyla daha zuhur edecek olanları ileriye talik olunmuştur (Refik 1281: 2-4).

Mehmed Tevfik, Mustafa Refik Bey'in ilgili eserini tekml etmek üzere kaleme aldığı üçüncü cildin mukaddemesinde şu izahatta bulunur:

Mezâhib odası hulefâsından Refik Beyin mukaddema üdebâ-yı sâlife ve muasırının asâr-ı müntehabesini cami' olunmak üzere *Letâif-i İnşâ* nâmıyla bir mecmûa ihdâs etmiş olduğu hâlde tünd-bâd-ı ecel mumaileyhin nev-bave-i ömrüne muris-i hâlel olması mecmûa-yı mezkûrenin dahi devamına hâil olmuştur. Heveskârân-ı fenn-i inşâyâ bir hizmet olmak üzere merhûm mumai-leyhin ihyâ-yı maksadına yani gerek eslâf-ı münşiyânın ve gerek eser-i muteberleri zînet-bahşende-i genc-haâne-i urefâ olan udebâ-yı zamânın münşeât ve müraselat-ı müntehabesini ayda bir kere yine *Letâif-i İnşâ* nâmıyla neşre teşvîk edilmiş olduğundan üçüncü nüshası olmak üzere işbu mecmûa tertîp olunmuştur (Tevfik) (Mehmed Tevfik, ? : 2).

Mustafa Refik'in düzyazıları ve manzum eserleri onun klasik edebiyat zevkiyle yetişmiş bir kişi olduğunu gösterir. İlgili örneklerin de ortaya koyduğu üzere 1860 sonrası edebiyatımızda akisleri görülen yenileşme devrinin özelliklerini de haiz değildir. Şinasi ile birlikte Türkçe söyleyişte bir sadeliğin gözlemlendiği gazete yazıları ile kıyaslandığında Mustafa Refik, son derece ağdalı ve secili bir dil kullanmıştır. Bu yönü ile onun edebiyatımızın yenileşme sürecinde rol aldığını söylemek mümkün görünmemektedir. Yayına hazırlamış olduğu *Letâif-i İnşâ*'nın muhtevası da çağdaşı olan yenilik taraftarı yazar ve şairlerin eserlerine mesafeli durduğunu gösterir.

C. Mir'at Dergisinin Devri İçindeki Önemi

Resim 1. Derginin klışesi

Resim 2. Derginin ikinci sayfası

1279 senesi Ramazan ayında yayımlanmaya başlanan *Mir'at* dergisi ancak üç sayı yayımlanabilmiştir. İlk sayısı 18, ikinci sayısı 14, üçüncü sayısı 16 sayfa olmak üzere toplamda 48 sayfadır. Mustafa Refik Bey derginin önsözünde şöyle demektedir:

Fünûn ve sanâyiye dair mevad ile bunları tatbîk ve tavzîh için lâzım gelen âlât ve edevât-ı sinâiyye ve ebniye ve sâireye müteallik resimleri şâmil olmak ve şimdilik her şehir-i Arabî ibtidâsında çıkarılmak üzere bir risâle tab ve neşri arzû olunarak *Mir'at* tesmiye kılınmış ve sâl-i hâl şehir-i ramazânın guresinden bed' ile işbu birinci nüshası tab olunmuştur.

Ve minallahi't-tevfik hüve ni'mer-refik (Mustafa Refik, 1279: 2)

Mustafa Refik Bey'in bu ifadeler ile takdim ettiği eseri, sonrasında Namık Kemal'in "Tebrik-name" başlıklı mektubuyla taltif edilecektir (Özgül, 2008: 231). Namık Kemal'in toplu hâlde yayımlanmış mektupları arasında yer almayan mektubunu buraya alıyoruz:

Cevher-i fetânet-i aliyyelerinde revnak-pezîr olarak rû-nümâ-yı âlem-i zuhur olan *Mir'at*'ın nüsha-i mersülesi dü-dest-i iftihar ile nazar-gâh-ı mütalâaya vaz olundu. Her sahifesi ki bir âyine-i âlem-nümâ ıtlakına şâyandır, karin-i nigâh-ı im'ân oldukça ibraz eylediği enva-ı sûr-ı mealî eser-i hayret-efzâ-yı çeşm-i idrak olmuş ve hayırhahının hayal-hane-i hatırında mürtesim olan mutâlâât derecesinde terakki bulmak için vücûhla arz-ı cemal-i istiâd etmiştir. Neşr-i maarif maksad-ı hamiyet-i müsaadefeyle zuhura gelen şu eser-i ulüvv-i himmetleri imale-i nigâh eden erbab-ı insafî ezher-i cihet-i esniye-i muhakkalarının tadat ü tekrarına mecbur eylemiş ise de bunun hakikati üzere beyan ü tarifinden kâl ü kalemim âciz ve maksad-ı aslîsi tarik-i sıdk ü selâmette münâfi-i umumiyyeye hizmetten ibaret olan şu risale-i güzideyi o maksad-ı hayrın tamamıyla ziddi bulunan bir takım mübâlağât ile leke-dâr etmeğe dahi sıdk ü hulûsum mâni vü haciz olduğundan yalnız bu bapta masruf olan himmet-i faikalarının 'an samimin tebrikiyle iktifa eylerim. Böyle bir eser-i celile takdir ü teşekkürden başka bir hizmet-i ibrazından aczimi muterif isem de risalenin zuhurundan dolayı hâsıl olan kemal-i fahr ü meserretime delil olmak ve münasip görülürse bir tarafına derc ü tahrir buyrulmak üzere Fransa hükemâ-yı meşhuresinden Monteskiyönün Roma Devleti'nin esbab-ı ikbal ü zevali hakkında telif eylediği muhakemenamenin bidayetinden biraz yeri, mümkün mertebe müellifin şive-i ifadesinden ayrılmayacak surette, tercüme olunarak ma'al hicâb temyiz bâhir üt temeyyüz vâlâlarına arz olunmuş ve rağbet buyrulduğu hâlde ilerisine dahi devam olunacağı derkâr bulunmuştur. Bir vücud-ı füyûzat-ı akliyeden behredâr olunca adem-i tenasüp-i zahiriyesi nazar-ı itinaya alınmayacağı gibi bunun dahi istikamet-i efkârı sakamet-i güftârını meşmûl-i nazar-ı aff ü igmâz ettireceği memul olunur (Yarba, 2011: 286).

Dergide Mustafa Refik Bey, Namık Kemal, Ahmed Rıfat Bey, Mehmed Said Bey ve Halet Bey'in imzaları görülür. Mustafa Refik Bey'in "Esbâb-ı Servet" (Refik, 1279 Ramazan: 5-8), "Sergi-i Osmanî Nizâm-nâmesinin Hulâsa-i Meali" (Refik, 1279 Ramazan: 14-18), "Sabânlara Dâir Malûmât" (Refik, 1279 Şevval: 28-29), "Sadık ve Ferruh Nâmında İki Köle Beyninde Bir Zât ile Tertîb Olunan Muhâvere" (Refik, 1279 Şevval: 29-31), "Zirâat Aletlerinin Tarifi" (Refik, 1279 Zilkade: 44) ve "Vecibe" (Refik, 1279 Zilkade: 47-48) alt başlıkları atında yazıları mevcuttur. Namık Kemal'in dergide "Romalıların Esbâb-ı İkbâl ve Zevâli Hakkında Mülâhazât – Birinci Bâb Romanın Bidâyeti" (Namık Kemal, 1279 Şevval: 23-25) ve "Roma Târîh-i Muhâkemenâmesi Tercümesi" (Namık Kemal, 1279 Zilkade: 38-42) isimleriyle Montesqieu'den yaptığı çevirileri mevcuttur. Ahmed Rıfat Bey "Buhâra Dâir Malûmât" (Ahmed Rıfat Bey, 1279 Zilkade: 42), Mehmed Said Bey "Lugazın Hâline Dâir Tevârüd Eden Makale" (Mehmed Said Bey, 1279 Şevval: 26), Halet Bey, "Lugaz" (Halet Bey, 1279 Şevval: 44) ve "Husûf-ı Külli ve Eşkâli" (Halet Bey, 1279 Zilkade: 45-46) başlıkları altında dergiye katkıda bulunurlar. Üçüncü cildin sonunda bulunan mündericatta "bir zat tarafından" ifadesiyle "Husûf ve Kusûf Hakkında Bir Malumat" (Bir Zât Tarfından, 1279 Zilkade: 46-48) başlığıyla bir yazı mevcuttur.

Derginin "Asâr-ı İnşâiyye" alt başlığında Ali Paşa'nın bir tahrirat örneği (Ali Paşa, 1279 Ramazan: 12), bir tezkiresinin sureti (Ali Paşa, 1279 Şevval: 26) ve Pertev Paşa'nın bir telhîsi (Pertev Paşa, 1279 Şevval: 28) iktibas edilir. "Asâr-ı Şiiriyye" (Sami Bey, 1279 Şevval: 28) alt başlığında ise Sami Bey'in gazeli ve Namık Kemal'in bu gazel için kaleme aldığı naziresinin yanı sıra (Namık Kemal, 1279 Şevval: 14), Ragıb Paşa'ya ait gazel ve bu gazel için yazılmış nazireye (Ragıb Paşa, 1279 Şevval: 31) yer verilir.

D. Mustafa Refik Bey'in Diyalog Türündeki Eseri

Mustafa Refik Bey'in dergideki yazılarından yalnızca "Sadık ve Ferruh Nâmında İki Köle Beyninde Bir Zât ile Tertîb Olunan Muhâvere" başlıklı eseri edebî olarak değerlendirilmeye müsaittir. Mezkûr eser, yenileşme devri edebiyatımızın ilk çeviri metinlerinden olan *Muhaverat-ı Hikemiyye* gibi diyalog hâlinde tanzim edilmiştir. Sonraki yıllarda fazlaca tercih edilecek bu tarz metinler, okuyucuya aktarılmak istenen hikemi bahislerde sıkça kullanılır. Münif Paşa Batı'da diyalog adı verilen, iki ya da daha fazla kişi arasında karşılıklı görüşme hâlinde yazılan eserlerin okuyucuyu hem eğlendirmek hem de bıkmıklık vermeden eğitmek için kaleme alındıklarını ifade eder (Aktaran Okay, 1998: 47).

Sadık: Efendilerin yanında mıydınız?

Ferruh: Evet

Sâdik: Birçok lakırdılar işittim ne söyleşiyorlardı?

Ferruh: Malûm aa adam. Fasil ediyorlar. Ama ne ise zararı yok. Fasılları haksız değil.

Sâdik: Ya! Acayip. Fasil haksız olmaz mı? Zararı yok mudur?

Ferruh: Yoktur ya. Elbette bir adamın fenâlığını da söylerler iyiliğini de. Herkese eğlence lâzım.

Sâdik: İyi, sana ağzı dili olmayan adamları arkasından çekiştirmek eğlence midir?

Ferruh: Yok, cânım muradım o değil. Elbette fenâ adamların kötülüğü dilerde destân olduğunu işitenler fenâlık etmeden sakınır. Onun için birkaç ahbâb bir yere toplanınca kûmar oynayıp karı lakırdısı edeceklerine insân kısmının fenalıklarını söyleyip de ibret almak daha münâsip değil midir?

Sâdik: Adam fasıl etmek, başka ibret alacak söz söyleşmek başka.

Ferruh: Bende sana haklı fasıl ediyorlar dedim. Şunu bunu zem edip eğleniyorlar demedim ya.

Sâdik: Haklı fasıl ne demek. Fassallıktan büyük haksızlık mı olur? İbret almak için lakırdı söylendiği vakit bir şeyin fenâlığından bahsederler de meselâ bir adamı da numûne gibi gösterirler. Yoksa gerçektir diyerek şunun bunun kusurunu diline vird etmezler.

Ferruh: Niçin gerçeği söylemenin zararı var. Belki o adam işitir de uslanır.

Sâdik: Sübhanallah! Gözü kör mü? Hayır! İsterse o adamı bulsun da nasihat etsin.

Ferruh: Ya nasihate kulak asmaz da fasıl olunmaktan sakınır ise?

Sâdik: Ya fasıl olundukça hiç vazîfe etmez dahâ ziyâde şımarırsa?

Ferruh: İşte asıl kendi kötülüğü halkın ağzında gezdiğini işitip de kulak asmayan adamı fasıl etmeli ya!

Sâdik: Be gözüm, totalım ki bir adam dünyanın en fenâsı imiş. Fasil etmenin faydası ne?

Ferruh: Zararı ne oluyor buyurun bakalım.

Sâdik: Nasıl zararı ne oluyor. O fasıl eden kendini fasıl ettiklerini işitse hoşlanır mı? Kendine güç gelen şeyi başkasına yapmak insâna göre nasıl yakışıır? Dünyada hangi adam vardır ki fasıl olunacak kusuru olmasın?

Ferruh: Demek dünyada herkesi fasıl ederler.

Sâdik: Hemen pek çoğunu ederler

Ferruh: Öyle ise fassallık âdetmiş sen ne telâş ediyorsun? İşte dilinle tutuldun.

Sâdik: Tamam, uyduruk dünyada ne kadar âdet var ise iyi midir?

Ferruh: İyi olsun fenâ olsun mâdem ki bu kadar adam o yolda gidiyor ister istemez sen de uyacaksın.

Sâdik: Öyle ise şimdi bir adam ibtidâ şuna buna çatmayı ve sonra kapıdan kovulursa bacadan düşmeği öğrenmeli. Zirâ dünyâda en büyük âdet bu oldu.

Ferruh: Of kardeş sen de ne kadar derin düşünüyorsun. Ben fassallığı sevmem. Herkesi methederim. Deminki sözleri lakırdı olsun diye söyledim. İnşâallah medh huyumu fasletmezsin.

Sâdik: O daha fenâ. Meselâ bir herifi tutup siz şöylesiniz böylesiniz, dünyâda akranız yoktur methini etmem. Ah bilirim kadriniz başkadır deyip de arkasından eşeği aldattım. Ben işimi becerdim yâ bundan sonra yere geçsem de düşünmem dersin öyle değil mi? Bu huyu mu fasıl etmeyeyim?

Ferruh: Pekiyi! Benim öyle edişimden o adama ne zarar gelir? Methettiğim vakit hoşlanır içimden eşek dediğimi ne bilecek?

Sâdik: Güzel ya bundan sana ne fâide gelecek?

Ferruh: Nasıl ne fâide gelecek? Rahatla ömür geçiririm.

Sâdik: Bunu anlayamadım. Yalân söylemediğiniz vakit sözü döküp söverler mi?

Ferruh: Öyle değil canım. İtibâr görürüm, para kazanırım.

Sâdik: Hâ güyâ itibâr görürseniz de sizin şuna buna medhini ettiğiniz gibi halk da size eder öyle mi? (Refik 1279 Şevval:29-31)

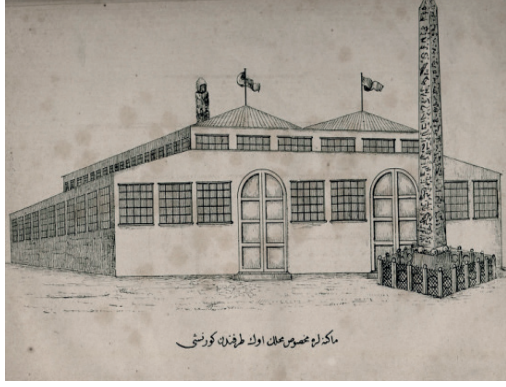
İki köle arasında geçen bu karşılıklı konuşma, (muhavere) doğru sözlü olmanın ve dürüstlükten şaşmamanın gereği üzerine ahlaki bir konu üzerine inşa edilmiştir. Daha önce ifade edildiği gibi tercüme yoluyla edebiyatımıza yansıyan bir yenilik olarak da yorumlanabilecek bu edebî türün aynı zamanda halk edebiyatının seyirlik oyunlarına özgü bir yanı vardır. Mustafa Refik'in eserinde, iki köle arasındaki konuşmada Sadık doğru sözlü ve ahlaklı olmayı savunurken Ferruh ise insanları aldatma ve takdirlerini kazanma pahasına yalan söylemenin makul olduğunu savunur.

Mir'at dergisi yalnızca üç sayı yayımlanabilmiştir. Derginin kısa ömürlü olmasının nedeni Mustafa Refik ve Münif Paşa arasında yaşanan tartışmanın Ali Paşa'nın tasallutuyla Mustafa Refik'in aleyhine sonuçlanmasıdır (Özgül, 2005: 144-146). Edebiyat tarihimizde ilk resimli dergi olma özelliğine sahip bu dergiyi önemli kılan bir diğer özellik, Namık Kemal'in Montesquieu'den yapmış olduğu çevirilerdir. Mustafa Refik Beyin dergide fennî makaleleri çoğunlukta iken yukarıya alınan eseri tek edebî yazısıdır. *Letaif-i İnşâ* ve *Mir'at'ın* önsözlerindeki yazılarının yanı sıra *Revnağ*'taki tezkiresi ile nasir kimliğiyle karşımıza çıkan Mustafa Refik Bey devrin edebî zevkine muvafık ağdalı bir üsluba sahiptir. Karşılıklı konuşma hâlinde tanzîm edilen metin ise öncekilerin aksine son derece sade bir üslubu haizdir. Kullandığı bu sade ve açık dili sayesinde Mustafa Refik yeni edebiyat yoluna girmiş denilebilecekse de yazarın kısa hayatı bu sade üslubun sonraki örneklerle sürdürülmesine müsaade etmemiştir.

Mir'at'ın üç sayısının sonuna eklenen resimlerden bazıları şunlardır:

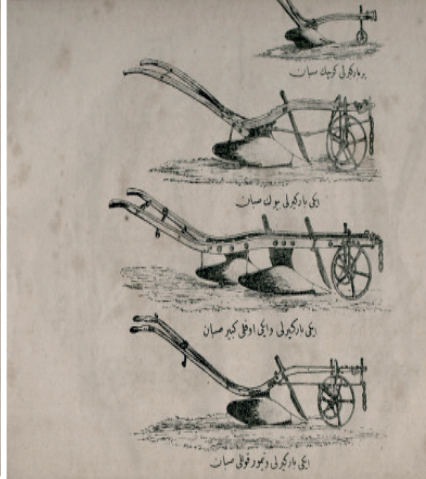
Resim 3: Segi-i Umûmi Os-mani'nin ön tarafından görünüşü

Resim 4: Makinelere mahsusmahalin ön tarafından görünüşü.

Resim 5: Sergi-i Osmani Bağçesinde Vâki Fıskiyyesinin Görünüşü

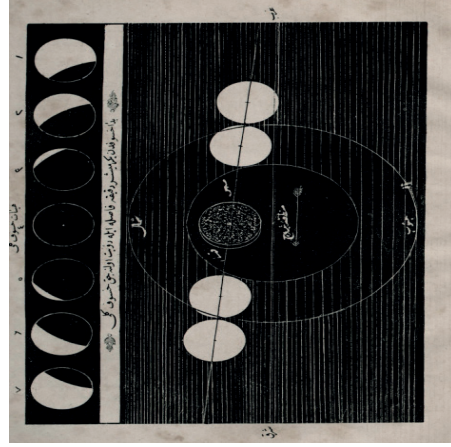
Resim 6: Farklı Saban Türleri

Sonuç

Namık Kemal'in mektupları ve Rezaizade Mahmud Ekrem'in intibalarından edinilen bilgiler ışığında Mustafa Refik Bey'in devri için gelecek vaadeden bir isim olduğunu öğreniyoruz. Şahsına değilse de dostları üzerindeki

Resim 7: Serdi-i Osmaninin Girilecek Kapısından İçerisinin Görünüşü

Resim 8: Husûf ve Kûsûf

tesirlerine şahit olan isimlerin verdiği bilgiler ise onun Namık Kemal mektebi yazarlarından olduğunu gösterir. Mustafa Refik Bey edebiyat tarihimize müstakil bir eser bırakmamıştır. Yayına hazırladığı *Letâif-i İnşâ*'nın mukaddimesi, Revak dergisindeki tezkiresi, *Mir'at* dergisindeki mukaddimesi ve yazıları nasir yönünü ortaya koyar. *Mir'at* öncesi eserlerinde sanatlı ve terkipli bir üslub sergilerken *Mir'at*'taki yazılarının nispeten daha sade bir üslupla kaleme almış olması dikkati çeker. *Ceride-i Havadis*'teki manzumesi ve iktibas edilen gazelleri ise onun Klasik Edebiyatın etkisinde olduğunu gösterir. Mevcut çalışmamız ile edebiyat tarihimiz için unutulmuş bir isim olan Mustafa Refik Bey'in Tanzimat Devri yazarları ile olan ilişkisi üzerinden tanıtmaya çalıştık.

KAYNAKÇA

Akün, Ömer Faruk (2006); "Namık Kemal", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), XXXII, s. 361-378.

Ebuzziya Tevfik (2006); *Yeni Osmanlılar*, (haz. Şemsettin Kutlu), İstanbul: Pegasus Yayınları.

İnal, İbnü'l-emin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, c.IV,(haz. İbrahim Baştuğ), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

Letâif-i İnşâ I (1281); (haz. Mustafa Refik), Tercüman-ı Ahvâl Matbaası, İstanbul.

Letâif-i İnşâ III (?); (haz. Mehmed Tevfik), İstanbul

Mir'at I-III (1279); Tercüman-ı Ahvâl Matbaası, İstanbul.

Mücellidoğlu, Ali Çankaya (1968-1969). *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, c. I. Mars Matbaası, Ankara.

Namık Kemal (1894); *Müntahabat-ı Tasvir-i Efkâr –Kemal- (Makalat-ı Mütenevvia)*, (haz. Ebuzziya Tevfik), Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul.

Okay, Orhan (1998); *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

- Onan, Necmettin Halil (1950); *Namık Kemal'in Talim-i Edebiyat Üzerine Bir Risalesi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Özgül, M. Kayahan (2012); *Encümen-i Şuarâ*, Kurgan Edebiyat, Ankara.
- Özgül, M. Kayahan (2005); *Münif Paşa*, Elips Kitap, Ankara.
- Özgül, M. Kayahan (2006); *Osmanlı Hazanında Gazel Dökümü Modern Türk Şiirini Ararken*, Hece Yayınları, Ankara.
- Özgül, M. Kayahan (2008); *Seke Seke Ben Geldim*, Sekmeler I, Hece Yayınları, Ankara.
- Recaizâde Mahmud Ekrem (1997); *Recaî-zade Mahmud Ekrem Bütün Eserleri*, c. II, (haz. Parlatır), İsmail, Çetin, Nurullah, Sazyek, Hakan, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Sevük, İsmail Habib (1925); *Türk Teceddüd Edebiyat Tarihi*, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Neşriyatı, İstanbul.
- Süleyman Nazif (1916); *Abdülhak Hâmid: Külliyyât-ı Asârı Mektuplar I*. Matbaa-i Âmir, İstanbul.
- Süleyman Nazif (2011); *Namık Kemal*, haz. Mehmet Samsakçı, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Şapolyo, Enver Behnan (1971); *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü İle Basın*, Güven Matbaası, İstanbul.
- Tansell, Fevziye Abdullah (2013); *Namık Kemal'in Hususi Mektupları*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul.
- Tarhan, Abdülhak Hâmid (1995); *Abdülhak Hâmid'in Mektupları*, c.1, (haz. İnci Enginün), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Törenek, Mehmet (2000); "Recaizâde Mahmut Ekrem'in Bülbül Redifli Şiiri ve Ona Yazılan Nazireler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14: 169-185.
- Yarba, Nizamettin (2011); *Faik Reşat'ın Yeni Letâif-i İnşa Yahut Muharrerât-ı Nadire İle Muharrerat-ı Nadire Yahut Hazine-i Müntehabât İsimli Antolojilerinin Çeviri Yazısı ve İncelemesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.

RESİMLERİN KAYNAKÇASI

- Resim 1:** Kaynak, Mir'at 1279 Ramazan c. 1, s. 1
- Resim 2:** Kaynak, Mukaddime, Mir'at, 1279 Ramazan, c., 1, s. 2.
- Resim 3:** Kaynak, Mir'at 1279 Ramazan s. 18
- Resim 4:** Kaynak, Mir'at 1279 Ramazan s. 19
- Resim 5:** Kaynak, Mir'at 1279 Şevval, s. 33
- Resim 6:** Kaynak, Mir'at 1279 Şevval, s. 34
- Resim 7:** Kaynak, Mir'at 1279 Zilkade s. 46
- Resim 8:** Kaynak, Mir'at 1279 Zilkade s. 48